

Jurisprudential Foundations of Social and Economic Security for the Family in Islam

Mohammad Javad Latifi Pishvari¹, Seyyed Mohammad Hosseini^{2*}, Rahman Walizadeh³

1. Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Babol Branch, Islamic Azad University, Babol, Iran.
2. Department of Law, Babol Branch, Islamic Azad University, Babol, Iran.
3. Department of Jurisprudence and Islamic Law, Babol Branch, Islamic Azad University, Babol, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Article Type: Original Research

Pages: 37-54

Article history:

Received: 17 Apr 2025

Edition: 13 May 2025

Accepted: 17 Jul 2025

Published online: 22 Jun 2026

Keywords:

Social Security. Family Support. Takaful. Community-Based.

Corresponding Author:

Seyyed Mohammad Hosseini

Address:

Iran, Babol, Islamic Azad University, Babol Branch, Department of Law.

Orchid Code:

0009-0001-8501-9872

Tel:

09113151939

Email:

hosseini.mohammad22@yahoo.com

ABSTRACT

Background and Aims: Social security is a dynamic concept that is defined by various interpretations related to culture, tradition, human values, beliefs, social law, stage of economic development, population size, and financial resources, and its aim is to explore the financial assistance available to individuals in society from a jurisprudential perspective.

Materials and Methods: This research is theoretical and its method is descriptive-analytical. The method of collecting information was library research and by referring to documents, books and articles.

Ethical Considerations: In this article, while adhering to the principles of ethics in research, fidelity in quoting materials from sources and the authenticity of sources have been taken into account.

Findings: The social security model of early Islam, in terms of income, was mainly based on the surplus income of economic agents and public resources of the government, and in terms of costs, the coverage of the model generally consisted of people deserving of assistance. And entitlement was a principle.

Conclusion: Social security was based on a regional and neighborhood approach. Emphasis was placed on the absolute priority of allocating Zakat al-Maal and Zakat al-Fitr of each region to the needy in that region, and the overall orientation of tax resources and expenditures was in line with social security. And the region was the centerpiece. Merit-based approach is a principle in Islam.

Cite this article as:

Latifi Pishvari, M-J; Hosseini, S-M; Walizadeh, R. *Jurisprudential Foundations of Social and Economic Security for the Family in Islam*. Economic Jurisprudence Studies. 2026.

فصلنامه مطالعات فقه اقتصادی، دوره هشتم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۵

مبانی فقهی تامین اجتماعی اقتصادی خانواده در اسلام

محمدجواد لطیفی پیشه‌وری^۱، سیدمحمد حسینی^{۲*}، رحمان ولی‌زاده^۳

۱. گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی، بابل، ایران.

۲. گروه حقوق، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی، بابل، ایران.

۳. گروه فقه و حقوق اسلامی، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی، بابل، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: تامین اجتماعی مفهومی پویاست که با تفسیرهای گوناگونی در ارتباط با فرهنگ، سنت، ارزش‌های انسانی، عقاید، قانون اجتماعی، مرحله توسعه اقتصادی، اندازه جمعیت و منابع مالی تعریف می‌شود و هدف آن است تا کمک‌های مالی در دسترس افراد جامعه. از نگاه فقهی مورد کاوش قرارگیرد.

مواد و روش‌ها: این تحقیق از نوع نظری و روش آن توصیفی-تحلیلی می‌باشد. روش جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و با مراجعه به اسناد، کتب و مقالات انجام شده است.

ملاحظات اخلاقی: در تمام مراحل نگارش پژوهش حاضر، ضمن رعایت اصالت متون، صداقت و امانت‌داری رعایت شده است.

یافته‌ها: الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام، در ناحیه درآمدها عمدتاً متکی بر مازاد درآمد عاملان اقتصادی و منابع عمومی دولت بود و در ناحیه هزینه‌ها نیز موارد پوشش الگو، عموماً از افراد مستحق کمک تشکیل می‌گردید و استحقاق‌گرایی یک اصل بود.

نتیجه: تامین اجتماعی مبتنی بر رویکرد منطقه‌ای و محله‌ای بود. تأکید بر اولویت حتمی تخصیص زکات مال و زکات فطره‌ی هر منطقه‌ای به نیازمندان همان منطقه و جهت‌گیری کلی منابع و مصارف مالیات‌ها در راستای تامین اجتماعی قرار داشت و منطقه محوری استحقاق‌گرایی در اسلام یک اصل است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۳۷-۵۴

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۸

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۲/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

واژگان کلیدی:

تامین اجتماعی، عائله‌مندی، تکافل، جامعه محوری.

نویسنده مسئول:

سیدمحمد حسینی

آدرس پستی:

ایران، بابل، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد بابل، گروه حقوق.

تلفن:

09113151939

کد ارکید:

0009-0001-8501-9872

پست الکترونیک:

hoseini.mohammad22@yahoo.com

۱. مقدمه

نیز ممکن است به تناسب ارزش های مورد قبول هر جامعه ای متفاوت باشد. لذا تامین اجتماعی از نگاه فقه چگونه با تامین اجتماعی امروزه تطابق دارد.

۲. مواد و روش ها

این تحقیق از نوع نظری و روش آن توصیفی-تحلیلی می باشد. روش جمع آوری اطلاعات کتابخانه ای و با مراجعه به اسناد، کتب و مقالات انجام شده است.

۳. ملاحظات اخلاقی

در تمام مراحل نگارش پژوهش حاضر، ضمن رعایت اصالت متون، صداقت و امانت داری رعایت شده است.

۴. یافته ها

الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام، در ناحیه درآمدها عمدتاً متکی بر مازاد درآمد عاملان اقتصادی و منابع عمومی دولت بود و در ناحیه هزینه ها نیز موارد پوشش الگو، عموماً از افراد مستحق کمک تشکیل می گردید. واستحقاق گرایی یک اصل بود.

۵. بحث

واژه تامین اغلب مترادف با واژه هایی نظیر رفاه اجتماعی، خدمات اجتماعی و غیره به کار می رود به طور کلی تعاریفی که از تامین اجتماعی می شود متأثر از شرایط اقتصادی و اجتماعی و قدرت دولت ها در اختصاص برنامه ها و اولویت ها و هزینه ها، در این راستا است. از این رو سازمان بین المللی کار در سال ۱۹۴۹ اعلام داشت از تامین اجتماعی هنوز تعریف مورد قبول بین المللی وجود ندارد و در سال ۱۹۶۱ تأیید کرد که مفهوم تامین اجتماعی از کشوری به کشور دیگر به گونه ای آشکار فرق می کند. (عراقی، ۱۳۸۲، ۶)

تامین اجتماعی مفهومی پویاست که با تفسیرهای گوناگونی در ارتباط با فرهنگ، سنت، ارزش های انسانی، عقاید، قانون اجتماعی، مرحله توسعه اقتصادی، اندازه جمعیت و منابع مالی تعریف می شود و هدف آن است تا کمک های مالی در دسترس افراد جامعه قرار گیرد. بنابراین تامین اجتماعی در کشورهای گوناگون دارای مفاهیم مختلف و متفاوتی است. در بعضی از کشورها این واژه به تمامی برنامه های دولتی طراحی شده برای حفظ و تامین درآمد اشاره می کند. در برخی کشورها اساساً برنامه های بیمه اجتماعی را مدنظر قرار می دهد. این واژه اولین بار در ایالات متحده آمریکا به کار برده شده و با تصویب قانون اجتماعی در سال ۱۹۳۵ رسماً معرفی شد.

موارد کاربرد برنامه تامین اجتماعی متفاوت می باشد. بعضی از افراد آن را به صورت برنامه های مراقبت پزشکی و حمایت از افراد ناتوان و مسن می شناسند در حالی که برای بعضی دیگر تامین اجتماعی شامل برنامه های اجتماعی است که فراهم کننده کمک های مالی نقدی برای افراد بیکار و دیه برای گارگران آسیب دیده در حین کار، پرداخت نقدی به افراد نیازمند، رفاه یا مساعدت دولتی و ارائه خدمات رفاهی و بهداشتی به افراد بر اساس قانون تامین اجتماعی می باشد.

به نظر می رسد دو عنصر اساسی برای تعریف تامین اجتماعی عنصر اول عبارت است از این که تامین اجتماعی مربوط به نیازهای معیشتی افراد است و ممکن است مصادیق نیازها در جوامع و شرایط مختلف متفاوت باشد. و نکته دوم این که واژه اجتماعی مفید این معناست که در این مفهوم مرتبه و نوعی از نیازها که باید مورد حمایت اجتماعی قرار بگیرند مورد نظر است که این امر

ب: اصل سهام بودن جامعه در درآمدهای دولت.
(قابل، ۱۳۸۰، ۲۳۹-۲۴۰)

۵-۱-۲. تامین اجتماعی در صدر اسلام

تجربه تاریخی صدر اسلام، از برنامه های تامین اجتماعی در هر عصری متناسب با اوضاع علمی، فرهنگی، اقتصادی و جغرافیایی حاکم، قابل تحول و تکامل است وضعیت اولیه تامین اجتماعی در آستانه ظهور اسلام، مبانی، اهداف، ساز و کارهای اجرایی، کارکرد ها و ویژگی های الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام، محورهای اساسی است.

۵-۱-۳. تامین اجتماعی در آستانه ظهور

اسلام

اوضاع حاکم بر شبه جزیره عربستان در آستانه ظهور اسلام و قبل از آن، اوضاع جاهلی نامیده می شود. در این دوره برخلاف مناطق ایران و روم که دولت های مقتدری داشتند، در شبه جزیره، بزرگ ترین واحدهای اجتماعی از حد قبایل و عشایر فراتر نمی رفت و اگر هم گاهی در برخی نواحی واحدهای بزرگ تری مانند، دولت حمیریان در جنوب و لخمیان در شمال تشکیل می گردید، معمولاً وابسته به یکی از حکومت های ایران و روم بوده و مدت زمان مدیدی پایدار نمی ماند. (صدر ۱۳۸۷، ص ۶) بنابراین در شبه جزیره عصر جاهلی، حاکمیت متمرکزی وجود نداشت و به تبع آن اندیشه ای به نام تامین و یا تکافل اجتماعی از ناحیه سیاست های عمومی هم وجود نداشت.

همچنین در فرهنگ عمومی جاهلی که متأثر از کفر و بت پرستی بود، هیچ مبنایی برای حمایت از نیازمندان جامعه وجود نداشت. قرآن کریم موضع کافران عصر جاهلی در باره دستگیری از نیازمندان را چنین نقل می کند. « وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا

سازمان بین المللی کار در تعریف این واژه می گوید:

تامین اجتماعی به منزله حمایتی است که جامعه در قبال پریشانی های اجتماعی و اقتصادی پدیدآمده به واسطه قطع یا کاهش شدید درآمد افراد بر اثر بیکاری، بیماری، بارداری، از کار افتادگی، سالمندی، فوت و همچنین افزایش هزینه های درمان و نگهداری خانواده (عائله مندی) به اعضای خود ارائه می دهد (موسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی، ۱۳۷۸، ص ۶)

۵-۱-۱. تامین اجتماعی در اسلام

اصل کفالت اجتماعی، یعنی مسئولیت انسان ها نسبت به هم، یکی از اصول اساسی تامین اجتماعی در اسلام محسوب می شود، لزوم تامین مخارج اولیه زندگی همسر، والدین و سایر نزدیکان بر اساس الاقرب فالاقرب، مصداق و جوب نفقه است.

از دیگر منابع تکامل اجتماعی که هر کس به میل و اختیار خود و با انگیزه نوع دوستی به مصارف عمومی می رساند عبارتند از: وقف، صدقه، احسان، انفاق، قرض الحسنه، رسیدگی به اطفال بی سرپرست و....

همچنین بر اساس اصل سهام بودن مردم در درآمدهای جامعه (زکات، خمس، خراج، مالیات و...) حکومت اسلامی در جهت تامین سطح مناسبی از زندگی برای مردم وظایفی بر عهده دارد.

کتاب های فقهی و منابع اقتصاد اسلامی تامین اجتماعی را تامین کامل وسایل زندگی عموم افراد دانسته و آن را بر دو پایه قرار می دهند:

الف) اصل کفالت همگانی یعنی مسئولیت افراد نسبت به همدیگر.

أَنْطَعِمُ مَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ أَطْعَمَهُ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ.» (یس، ۴۷).

بر عکس، به دلیل رواج رفتارهای فاسدی چون، دزدی، غارت، رباخواری، جنگ‌ها و درگیری‌های قبیلگی، همواره افراد و گروه‌های فرودست در معرض تبعیض و فشار مضاعف قرار داشتند. یکی از ویژگی‌های این عصر که نهایت جاهلیت و توحش مردم آنزمان را نشان می‌دهد، ظلم و اعمال تبعیض علیه زنان بوده است. دو نمونه از این موارد در قرآن کریم نقل شده است که عبارتند از: وادار کردن کنیزان به فحشا به خاطر کسب درآمد «وَلَا تُكْرَهُوا فَتَيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا لَتَبْتَعُوا غَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا» (نور، ۳۳) و زنده به گور کردن دختران به خاطر شرم و خجالت از داشتن آنها. «وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالْأُنثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ * يَتَوَارَىٰ مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَبِهِ أَيُمْسِكُهُ عَلَىٰ هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ أَلْأَسَاءُ مَا يَحْكُمُونَ» (النحل، ۵۹-۵۸)

در چنین شرایطی مسئولیت تامین نیازهای مالی اولاً به عهده خود افراد و در مراتب بعدی به عهده خانواده و عشیره او بود و هیچ اعتقادی برای کمک به فقراء به عنوان هموعان غیر عشیره‌ای وجود نداشت. یکی از موارد تکافل‌های خانوادگی در این دوره همیاری خاندان عبدالمطلب برای تکافل فرزندان حضرت ابوطالب بود که به دلیل فقر و بروز خشکسالی، خود، قادر به تامین آن‌ها نبود و در این قضیه پیامبر (ص) شخصاً سرپرستی امام علی (ع) را به عهده گرفت. (ری شهری ۱۴۲۱، ۲۱)

خداوند درباره سفرهای تجاری قریش، که در تابستان به سوی مناطق خنک شمال و در زمستان به ناحیه یمن و جنوب انجام می‌شد، را یک موهبت الهی برای الفت میان مردمان و مایه تامین غذا و امنیت روانی آنان دانسته است که

باید شکر آن را با پرستش خدای کعبه به جای می‌آوردند. «لِيَلْفَ قُرَيْشٍ * لِيَلْفِيهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ * فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ * الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِّنْ جُوعٍ وَآمَنَهُمْ مِّنْ خَوْفٍ» (قریش، ۱-۴)

با این وضع، درآمد حاصل از تجارت و سایر منابع به اندازه‌ای نبود که برای تامین رفاه مناسب، از نظر بهداشت، آموزش و غلبه بر فقر کافی باشد، به همین جهت در بیشتر مواقع، به خصوص در سال‌های قحطی و خشکسالی اوضاع مشقت باری بر زندگی مردم حاکم بود

فقر و تنگدستی گاه آنچنان عرصه را بر اعراب جاهلی تنگ می‌نمود که آن‌ها عزیزترین کسان، یعنی فرزندان خود را از ترس گرسنگی به قتل می‌رساندند و پس از ظهور اسلام قرآن آنان را از این کار شدیداً نهی فرمود: «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِّنْ إِمْلَاقٍ نَّحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ» (انعام، ۱۵)

۲-۵. مبانی تامین اجتماعی صدر اسلام

الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام، به دلیل آنکه طراح این الگو با یک انقلاب عظیم و همه جانبه در پایه‌های اعتقادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه همراه بود، شناخت این مبانی و پی بردن به شیوه تحکیم آن‌ها اهمیت دو چندان خواهد داشت. مبانی اعتقادی و اجتماعی این الگو را با تأکید بر چگونگی سیر تاریخی تکون آن‌ها بررسی خواهیم نمود.

۱-۲-۵. تحکیم مبانی اجتماعی

در اندیشه زمان جاهلیت نه اعتقادی به تامین اجتماعی وجود داشت و نه اجتماع منسجمی برای اجرای برنامه‌های تامین اجتماعی. پیامبر اکرم (ص) در طول سیزده سال اقامت در مکه، اهمیت، ارزش و ضرورت تامین نیازمندان جامعه و زیر ساخت‌های اعتقادی لازم برای التزام به آن، یعنی

است؟ گفتند: آری فرمودند: «برترین پنج دینار، آن است که برای مادر خویش هزینه کنی، و از چهار دینار باقی مانده، آن که هزینه پدربت سازی و از سه دینار، آن که برای خود و خانواده ات مصرف نمایی و از دو دینار، آن که به مصرف خویشاوندان رسانی و فروترین و کم پاداش ترین دینار آن است که برای خدا انفاق کنی؟» (ری شهری، ۱۳۸۶، ۲۱۷)

عشیره حلقه دیگری از مجموعه نهادهای اجتماعی است که از به هم پیوستن خانواده ها و افراد خویشاوند مانند دایی، عمو، خاله، عمه و پسرعموها تشکیل می‌شود. این نهاد نیز کارکردهای مفیدی در زمینه حمایت‌های اجتماعی دارد که از آن جمله می‌توان به مشارکت در پرداخت دیه جرایم غیر عمدی (دیه عاقله) اشاره کرد. چنین کارکردی قبل از اسلام وجود داشت و پیامبر اکرم (ص) نیز آن را تایید نمود. (قابل، ۱۳۸۳، ۴۰۱) از به هم پیوستن افراد، خانواده‌ها و عشیره‌های وابسته، واحد بزرگ تری به نام قبیله تشکیل می‌گردید که آن هم پیش از اسلام سابقه داشت و علیرغم اینکه گاهی کارکردهای منفی نیز داشت، در مواردی چون بسیج نیروها برای جنگ و یا سازماندهی واحدهای اجتماعی برای تقسیم درآمدهای بیت‌المال میان مردم، نظیر آنچه در زمان امیرالمؤمنین (ع) در کوفه (کلینی، ۱۳۸۹، ۴۰۶) و یا زمان خلیفه دوم در مدینه اتفاق افتاد (صالح، ۱۳۷۵، ۳۰۹)، دارای آثار مثبتی بود و به همین جهت از آن نیز استفاده به عمل می‌آمد.

عامل مشترکی که در تمامی این واحدهای اجتماعی سبب وحدت می‌گردید، عوامل طبیعی چون، خون، خویشاوندی، نژاد، قومیت و... بود. این عوامل دارای دو نقص کلی بودند.

ایمان به خدای واحد و روز قیامت را به مسلمانان آموخته بود. پس از مهاجرت به مدینه و استقرار مسلمانان در این شهر، اکنون نوبت آن رسیده بود که اندیشه تامین اجتماعی مورد نظر ایشان در قالب نهادها و برنامه های مدوّن اجتماعی به مرحله اجرا درآمده و جمعیت مسلمانان از مواهب آن بهره مند شوند. بدیهی است، اولین پیش شرط ضروری اجرای چنین طرحی، وجود روابط است که افراد و عناصر تشکیل دهنده اجتماع را حول یک محور واحد انسجام ببخشد. بنابراین پس از استقرار مسلمانان در مدینه، اولین اقدام پیامبر (ص) تاسیس، تقویت و سازماندهی نهادهای اجتماعی برای اعمال سیاست‌های تامین اجتماعی بود.

خانواده اولین و مهم ترین نهاد اجتماعی است که از زن، شوهر، فرزندان، پدر و مادر تشکیل می‌شود و کارکردهای مهمی در زمینه حمایت از کودکان، سالخوردهگان، زنان و آسیب دیدگان وابسته ایفا می‌نماید. این نهاد پیش از اسلام نیز وجود داشت و پیامبر اکرم (ص) از جهات متعددی به تقویت آن پرداخت.

اولاً: اصل تشکیل خانواده با تشویق جوانان و افراد مجرد به ازدواج مورد تاکید قرار گرفت.

ثانیاً: پیوندهای عاطفی میان اعضای خانواده به خصوص میان همسران با یکدیگر و فرزندان و والدین، در سایه ارشادات ایشان استحکام بیشتری یافت.

ثالثاً: روابط اقتصادی و مالی میان اعضای خانواده مانند تقسیم کار بین زن و شوهر، وجوب نفقه همسر و ضرورت تامین نیازهای فرزندان و والدین تبیین گردید.

حضرت روزی به اصحاب خود فرمودند: آیا آگهی تان دهم که از پنج دینار، کدام نیکوتر و برتر

مشروعیت یافتند که در مسیر این عامل قرار داشته باشند.

پیامبر اکرم (ص) بر پایه عامل وحدت ایمانی، در اولین ماه‌های استقرار در مدینه دو اقدام بسیار اساسی انجام دادند. اقدام اول تدوین اساس نامه امت اسلامی بود که تمامی آحاد مسلمانان اعم از مهاجرین قریش، انصار مدینه و تازه مسلمانانی که از مناطق دیگر به مدینه وارد می‌شدند را به همدیگر متحد نموده و سایر گروه‌ها مانند یهودیان و مشرکان را با آن‌ها هم پیمان نمود. در صدر این اساس نامه آمده است.

«هذا كتاب من مُحَمَّد النَّبِيِّ بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ
وَالْمُسْلِمِينَ مِنْ قُرَيْشٍ وَيَثْرِبَ، وَمَنْ تَبِعَهُمْ
فَلِحَقِّبَهُمْ وَجَاهِدْ مَعَهُمْ، أَنَّهُمْ أُمَّةٌ وَاحِدَةٌ مِنْ دُونِ
النَّاسِ» (احمدی میانجی، ۱۴۱۹، ۶) این اساسنامه علاوه بر آنکه برای اجرای برنامه‌های تامین اجتماعی در جامعه نوپدید مسلمین، به طور غیر مستقیم آثار بسیار مبارکی مانند، تامین امنیت سیاسی در زمینه تهدیدهای احتمالی یهودیان و مشرکان مدینه، تعیین حقوق اساسی مسلمانان و هم پیمانان آنها، تعیین حاکمیت سیاسی به رهبری پیامبر اکرم ص را به دنبال داشت به طور مستقیم نیز حاوی فرازهای حمایتی بسیار مهمی بود. مثلاً در یکی از بندهای آن آمده است: «وَأَنَّ الْمُؤْمِنِينَ لَا يَتْرُكُونَ مَفْرَحًا بَيْنَهُمْ أَنْ يُعْطَوْهُ بِالْمَعْرُوفِ فِي فِدَاءٍ أَوْ عَقْلٍ» کلمه مفرح به معنای هر چیزی مانند، بدهکاری، عیالمندی، ورشکستگی که تحمل بار آن بر انسان سنگین باشد. (احمدی میانجی، همان، ص ۲۴) این عبارت بیانگر آن است که در صورت بروز چنین مواردی برای هر یک از مومنان، سایر مومنان او را در تحمل بار این مشکلات تنها نمی‌گذارند بلکه در

اولاً: قدرت انسجام بخشی آن‌ها از محدوده قبیله فراتر نمی‌رفت، بنابراین نهادی که جامع تمامی قبایل و افراد یک ملت باشد را پشتیبانی نمی‌کرد. ثانیاً: در همان حد پایین تر از قبیله نیز عاملی برای هماهنگی در موارد تزاخم منافع نبود. جنگ‌های طولانی مدت میان دو قبیله اوس و خزرج که خون‌های زیادی را از دو طرف بر زمین ریخته و کینه‌های عمیقی را در قلب آن‌ها کاشته بود، نمونه‌ای از نارسایی عوامل طبیعی برای استقرار وحدت جامع اجتماعی و ناتوانی در حل تزاخمت میان قبیله ای است.

پیامبر اکرم (ص) ضمن این که نهادهای موجود و عوامل طبیعی پیوندهای اجتماعی را، به لحاظ کارکردهای مثبتی که داشت، به طور کلی نفی نکرد و بلکه برخی از آن‌ها را مورد تشویق نیز قرار داد، بر عامل وحدت و پیوند مهم تر و بالاتری تأکید نمود، که هم از قدرت انسجام بخشی برای پیوستگی کل اجتماع برخوردار بود و هم با جهت دهی به پیوندهای طبیعی و قرار دادن آن‌ها در مسیر یک هدف واحد، قادر به حل تزاخم میان نهادهای کوچک تر بود و این عامل چیزی نبود جز وابستگی دینی و ایمانی افراد با: یکدیگر. ایشان بر پایه مضمون آیه شریفه: «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَ لَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِذْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِّنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُم مِّنْهَا»^۱ (آل عمران، ۱۳۳)

ریسمان الهی را به عنوان عاملی معرفی کرد که همه افراد، خانواده‌ها، عشایر، اقوام با چنگ زدن به آن درون جامعه واحدی به نام امت اسلامی جمع شوند و بقیه واحدهای اجتماعی تا آن جا

با این باور که بدون رفع آن‌ها خوشبختی افراد به هیچ روی ممکن نخواهد بود، برای آن نیز برنامه ریزی و اقدام می‌کردند.

۵-۳. موارد تحت پوشش تامین

اجتماعی در صدر اسلام

نظام‌های تامین اجتماعی معاصر به منظور حمایت از افراد در مقابل خطرات و پریشانی‌های اجتماعی، کم و بیش موارد متعددی مانند، قطع و یا کمبود درآمد، بیکاری، بیماری، بازنشستگی، از کارافتادگی، بازماندگان را تحت پوشش قرار می‌دهند. موارد تحت پوشش نظام تامین اجتماعی صدر اسلام، تحت عناوین ویژه‌ای که بعضاً به دلایل تاریخی و یا مبنایی، متفاوت از موارد امروزی آن بوده است ارائه می‌گردید.

۵-۳-۱. تامین نیازهای متعارف فقیران

در میان موارد تحت پوشش نظام تامین اجتماعی صدراسلام رایج‌ترین و عام‌ترین آن‌ها عنوان «فقیر» بوده است. فقیر به کسی اطلاق می‌گردد که به دلایل مختلف مانند، فقدان و یا کمبود درآمد، فوت سرپرست، بیکاری، بیماری، معلولیت، سالمندی، از کارافتادگی قادر به تامین مخارج زندگی خود نباشد. در چنین مواردی جامعه در مقابل تامین نیازهای زندگی او مسئول تلقی گردیده و او را تا حد رساندن به سطح زندگی سایر مردم مورد حمایت قرار می‌دادند. عناوین فقیر، مسکین و یتیم در موارد مصرف زکات، صدقات، انفاقات، خمس و فیه که عمده منابع تامین اجتماعی در، صدر اسلام را تشکیل می‌داده‌اند در آیات متعدد ناظر به تامین این هدف می‌باشند. (توبه، ۶۳، انفال، ۴۱، حشر، ۷، توبه، ۶۳، بقره، ۲۱۵ و ۱۷۷، نساء، ۳۶، اسراء، ۲۶، روم، ۳۸)

حل آن به روش‌های متعارف مانند پرداخت خسارت و خون بها او را یاری خواهند نمود.

اقدام دوم پیامبر(ص)، انعقاد پیمان اخوت میان مسلمانان بود. آن حضرت تنها هشت ماه پس از هجرت، همه مسلمانان را در مسجد جم کرد و با الهام از آیه شریفه: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» به آنان دستور داد که دو نفر، دو نفر با یکدیگر پیمان برادری ببندند، آنگاه خود، دست امیرالمومنین علی (ع) را گرفت و او را به افتخار برادری خود نائل گردانید. بدین ترتیب با راهنمایی حضرت هر یک از مهاجران قریش که خانه و دارایی خود را در مکه رها کرده و با دست خالی وارد مدینه شده بودند، با یکی از انصار مدینه پیمان برادری بستند. در اثر این پیمان، مهاجران که فاقد مسکن، شغل و درآمد کافی برای اداره زندگی خود بودند در مال و زندگی برادران انصار خود شریک شدند و از این طریق زمینه اسکان، اشتغال و کسب درآمد برای آنان فراهم شد. برای آن دسته از مسلمانانی که موفق به انعقاد پیمان برادری نشده بودند در کنار مسجد محلی به نام صفا در نظر گرفته شد که در همان جا زندگی می‌کردند و نیازهای زندگی آن‌ها نیز با کمک سایر مسلمانان تامین می‌گردید. (کتانی، ۱۳۸۴، ۲۲۱-۲۲۴)

رسول خدا (ص) با توصیه‌های فراوان خود در زمینه رعایت ارزش‌هایی مانند، اخوت، محبت، مواسات، تعاون، وحدت، پرهیز از اختلاف و... به مسلمانان آموخت که سعادت و رفاه جامعه، مسئله واحد و مشترک تمامی آحاد آن است که هرکس باید به تناسب امکانات و ظرفیت‌های خود برای به دست آوردن آن جهاد کند. از این رو یاران حضرت، همان گونه که نیازهای خود را می‌دیدند و برای رفع آن تلاش می‌نمودند، نیازهای جامعه را نیز با دقت تحت نظر گرفته و

تنگنای مالی شدیدی مواجه بود، چنانچه کسی از مسلمانان فوت می‌نمود، برای اقامه نماز ابتدا از وضعیت بدهی او سوال می‌کرد و اگر بدهکار بود، بر جنازه او نماز نمی‌خواند مگر آنکه کسی پرداخت بدهی او را تضمین می‌نمود. (الکلبینی، همان، ج ۵، ص ۲۳) بعدها که: درآمدهای بیت‌المال توسعه پیدا کرد، فرمود: «هر کس دین و یا بازماندگان (فقیری) از خود بر جا گذارد (تأمین آن) به عهده من است و به سوی من بیایند و هر کس که مال و ثروتی به جای گذارد متعلق به ورثه اوست.» (مجلسی، همان، ۲۴۲) در روایتی از حضرت آمده است: «هیچ بدهکاری نیست که بدهکاری خود را به یکی از والیان مسلمانان عرضه کند و برای والی تنگ دستی او ثابت شود، مگر آن که بدهکار فقیر، از بدهی خود رهایی می‌یابد و بدهی او بر عهده والی مسلمانان می‌آید و از محل اموال مسلمانان که در دست او است، باید پرداخت شود. (بخاری، ۱۴۱۰، ۸۰۵)

۵-۳-۳. کمک به راه ماندگان

در دوران صدر اسلام که حمل و نقل با وسایل ابتدایی انجام می‌شد، مسافرت میان شهرها با مشکلات فراوانی روبرو بود و زیاد اتفاق می‌افتاد که به دلایلی مانند بسته شدن راه و یا ناامنی و یا تمام شدن آروقه، مسافران در میانه سفر از ادامه راه باز می‌ماندند و نیاز به کمک پیدا می‌کردند، نظام تأمین اجتماعی صدر اسلام چنین مواردی را تحت پوشش قرار می‌داد. واژه ابن السبیل در میان موارد مصرف خمس، فیه، زکات، انفاق، احسان و حق‌الحصاد ناظر به تشریح این مورد از اهداف تأمین اجتماعی در آیات می‌باشد. (انفال، ۴۱، حشر، ۷، توبه، ۶۳، بقره، ۲۱۵ و ۱۷۷، نساء، ۳۶، اسراء، ۲۶، روم، ۳۸).

رسیدگی به افشار آسیب‌پذیر و تأمین نیازمندی‌های آنان، اولویت نخست را در مصرف بیت‌المال به خود اختصاص می‌داد. امام علی (ع) در نامه‌هایی که به کارگزاران خویش می‌نگاشت، همواره بر این امر تأکید می‌فرمود. خود او نیز به طور مستقیم، و آشکار و نهان، در این مهم جدیت داشت و نیازمندان را در مصرف بیت‌المال اولویت می‌داد. در نامه حضرت به مالک اشتر آمده است: «خدا را خدا را! در مورد طبقه پایین، آن‌ها که راه چاره ندارند یعنی مستمندان و نیازمندان و تهیدستان و از کار افتادگان، در این طبقه هم کسانی هستند که دست سوال دارند و هم افرادی که باید به آن‌ها بدون درخواست، بخشش شود، بنابراین به آنچه خداوند در مورد آنان به تو دستور داده عمل نما! قسمتی از بیت‌المال و قسمتی از غلات خالصه جات اسلامی را در هر محل به آن‌ها اختصاص ده و بدان آن‌ها که دورند به مقدار کسانی که نزدیکند سهم دارند؛ اگر یکی از سربازانت و کسانی که با دشمنان تو مبارزه می‌کنند، به شهادت رسید، مانند یک وصی دل سوز و مورد اعتماد، جای او را پر کن، به گونه‌ای که اثر فقدان او در چهره آنان مشاهده نشود.» (نهج البلاغه، نامه ۵۳)

۵-۳-۲. پرداخت بدهی بدهکاران

پرداخت بدهی کسانی که به دلایلی چون، ورشکستگی، تعهد به پرداخت دیه و یا قرض گرفتن برای تأمین معاش از ادای دیون خود ناتوان بودند، از جمله موارد پوشش تأمین اجتماعی در صدر اسلام بوده است. عنوان الغارمین در بیان مصارف زکات در آیه ۶۳ سوره توبه بر همین معنا دلالت می‌کند. پیامبر اکرم (ص) خود را در مقابل پرداخت چنین دیونی مسئول می‌دانست. در اوایل هجرت که حکومت ایشان با

۵-۳-۴. آزاد کردن بردگان

در صدر اسلام در شبه جزیره عربستان، همانند سایر نقاط جهان، برده‌داری رواج داشت. این پدیده ناگوار که از طبیعت نظامی سیاسی و اقتصادی آن زمان، به خصوص از شیوه رفتار با اسیران جنگی، نشأت می‌گرفت، با روح مکتب اسلام که برای آزادی انسان از هر نوع بندگی غیر خدا به پا خواسته بود سازگاری نداشت و به دلیل این که اصل هویت انسان و تمامیت آزادی او را به گروگان می‌گرفت از بزرگ‌ترین و پیچیده‌ترین مشکلات اجتماعی به شمار می‌رفت. از این رو آزادی بردگان به عنوان یکی از موارد مصرف زکات «الرقاب» در صدر اسلام مورد تأکید و تحت پوشش تامین اجتماعی قرار گرفت. (توبه، ۶۰)

۵-۳-۵. تامین سالمندان از کارافتاده

شیوه حمایت اجتماعی و مراقبت از سالمندان در صدر اسلام متفاوت از شیوه‌های امروزی آن بوده است. امروزه به طور عمده تحت مقررات بازنشستگی انجام می‌شود به طوری که مزایای بازنشستگی معمولاً حدود دو سوم مخارج کل نظام‌های تامین اجتماعی را تشکیل می‌دهد. مفهوم بازنشستگی اصطلاحی جدید است که در ادبیات دو قرن اخیر رایج شده است. در مناسبات کسب و کار امروزی، زندگی فرد به دو دوره اشتغال و بازنشستگی تقسیم می‌شود. در دوره اشتغال ماهانه مبلغی به عنوان حق بیمه با مشارکت خود فرد، کارفرما و دولت به صندوق معینی پرداخت می‌شود و پس از آنکه فرد به سن معینی رسید دوره کار به اتمام می‌رسد و دوره بازنشستگی و فراغت از کار شروع می‌شود. در این دوره ماهانه مبلغی به عنوان مزایای بازنشستگی به او پرداخت می‌گردد و مخارج زندگی دوره سالمندی از همین محل تامین می‌شود.

در نظام تامین اجتماعی صدر اسلام قاعده کلی بر این بود که مخارج دوره سالمندی در درجه اول از محل پس اندازهای دوره جوانی فرد و در درجه دوم از محل مسئولیت‌های خانواده تامین گردد و چنانچه فردی از حمایت خانواده محروم می‌ماند، تحت مصادیق عنوان فقیر در می‌آمد و مسئولیت تامین زندگی او بر عهده جامعه قرار می‌گرفت. با این حال تامین زندگی «سالمندان از کارافتاده» از محل درآمدهای عمومی، به ویژه بردگان و اهل ذمه، به طور خاص مورد تأکید قرار داشت.

۵-۳-۶. رسیدگی به بیماران

در میان موارد تامین اجتماعی، مخاطرات ناشی از بیماری دارای اهمیت ویژه‌ای است، زیرا بیماری علاوه بر این که سلامتی فرد را تهدید می‌کند، در صورت عدم درمان به موقع، ممکن است به دیگران نیز سرایت کرده و برای جامعه هم مشکل آفرین باشد. از این رو نظام‌های تامین اجتماعی معاصر، به شیوه‌های مختلفی مانند، بیمه‌های درمانی عادی و تکمیلی و ارائه خدمات درمانی توسط بخش عمومی مخارج درمانی افراد را تحت پوشش خود قرار می‌دهند. امروزه به دلیل پیشرفت‌های مداومی که در علم پزشکی و شیوه‌های تشخیص بیماری و درمان آن صورت گرفته، شبکه بهداشت و درمان کشورها بسیار پیچیده است و مخارج درمان نیز هزینه‌های گزافی را بر افراد تحمیل می‌کند.

در صدر اسلام چنین وضعیتی وجود نداشت. عبدالحی کتانی در کتاب «التراتیب الاداریه» درباره وضعیت دستگاه بهداشت و درمان عهد نبوی (ص) می‌نویسد: «سعد معاذ در جنگ خندق با تیر قریش آسیب دید. حضرت دستور داد در مسجد خیمه‌ای برای خواباندن او زدند و در فواصل کوتاه، عیادت و احوالپرسی می‌کرد. ابن

اسحاق گوید آن خیمه متعلق به زنی از قبیله اسلم بود به نام رفیده، و آن زن، زخمی‌ها را مداوا می‌کرد و خود را وقف خدمت به آسیب دیدگان مسلمان کرده بود. در الاصابه نام کعبیه بنت سعد اسلمی خواهر رفیده نیز آمده که پرستاری بیماران می‌نمود. این مفصل‌ترین مطلب از سابقه بیمارستان در عصر پیغمبر (ص)، راجع به بیمارستان‌های به معنای اصطلاحی است. بیمارستان، نخستین بار در زمان ولید بن عبدالملک به سال ۸۸ تاسیس شد و پزشکان را در آن به کار گماشتند و هزینه معین کردند و دستور داده شد جدامیان آنجا نگهداری شوند که شب‌ها بیرون نیایند، و نیز برای جدامیان و کوران مستمری تعیین شد.» (کتانی، ۱۳۸۴، ۲۱۲) این گزارش حاکی از آن است که در دوران نخستین حاکمیت اسلام، دستگاه بهداشت و درمان بسیار ساده بوده است. پیامبر اکرم (ص) و امامان معصوم (ع) علاوه بر اینکه خود توصیه‌های فراوان و مؤثری برای پیشگیری و درمان بیماری‌ها داشتند، مردم را به مداوای بیماری از طریق پزشکان ترغیب می‌نمودند. به این ترتیب می‌توان گفت در دهه‌های نخست هجری، بهداشت و درمان، بیشتر جنبه خصوصی داشته و هزینه درمان به عهده خود افراد بوده است.

با این حال جمعیت بیماران به شیوه‌های مختلفی تحت حمایت قرار می‌گرفتند. اولاً: اگر بیماری، به علت فقر از عهده مخارج درمان خود بر نمی‌آمد، به عنوان فقیر، مستحق دریافت کمک‌های اجتماعی محسوب می‌شد، چرا که به طور قطع نیازهای سلامتی، به مراتب زیادی، بر نیازهای مالی اولویت داشت و این مطلب برای کسانی که با تعالیم اسلامی آشنایی داشته باشند کاملاً روشن است. ثانیاً: رسیدگی به بیماران و کمک به

درمان آن‌ها، یکی از کارهای خیر به حساب می‌آمد و در همین راستا عیادت مریض یکی از سنت‌های پسندیده به حساب آمده است. (ری شهری: ۱۴۱۶، ۲۸۸۹) ثالثاً: یکی از موارد مصرف زکات سبیل‌الله است که عموم آن، کمک به بیماران را نیز شامل می‌شود. در همین راستا راهکار مهمی که در صدر اسلام برای حل اساسی نیازهای عمومی در پیش گرفته شد سنت وقف یا صدقات جاریه بود که مواردی چون ساختن راه، مسجد، پل و آب انبار را شامل می‌گردید. به طور قطع یکی از موارد وقف، ساختن بیمارستان و قراردادن املاک درآمدزا برای تضمین مخارج اداره آن و درمان بیماران می‌باشد.

بر اساس همین رهیافت بود که به موازات پیشرفت‌های تمدن اسلامی و توسعه بهداشت و درمان، ساختن بیمارستان‌های موقوفه و درمان مجانی بیماران و حتی کمک مالی به آن‌ها پس از تریخ، به خوبی در نظام تأمین اجتماعی بلاد اسلامی جایگاه خود را پیدا نمود (سیریل، ۱۳۷۱، ۲۳۸-۲۳۳) مطالعه تاریخ بهداشت و درمان در سرزمین‌های اسلامی نشان می‌دهد صدها سال پیش از آنکه اروپائیان با مفهوم بیمارستان آشنا شوند، بسیاری از شهرهای اسلامی دارای بیمارستان‌های مجهزی بوده‌اند که دارای بخش‌های جراحی، بستری، بیماری‌های روانی، درمان سرپایی، داروخانه، آشپزخانه بوده‌اند. اغلب این بیمارستان‌ها ضمن این که تسهیلات ویژه‌ای در اختیار بیماران فقیر قرار می‌داده‌اند، برای ارائه خدمات درمانی از بیماران (اعم از فقیر و غنی)، پولی دریافت نمی‌کرده‌اند. حقوق پزشکان و کارکنان این بیمارستان‌ها، مخارج خوراک بیماران، تهیه دارو همگی از راه موقوفات بیمارستان تأمین می‌شده است. الگوهای شناخته

شده و از پیش آمده شده‌ای که برای وقف این نوع بیمارستان‌ها در اختیار واقفان قرار می‌گرفت حاکی از جزئیات نظام درمانی جوامع اسلامی و میزان شمولیت این سنت در میان آن‌ها بوده است.

۴-۵. اقدامات و سازوکارهای اجرایی

اقدامات و آموزه‌های نبوی (ع) و علوی (ع) در زمینه شیوه‌های تحقق اهداف تأمین اجتماعی مشتمل بر جنبه‌های متعددی است. در اینجا با توجه به اهمیت رُتبی و سیر تاریخی اقدامات، این سازوکارها را در سه محور، پی ریزی اقتصاد سالم، بسیج مشارکت‌های مردمی و تأسیس دولت و نهادهای قانونی بیت المال، بررسی می‌نماییم.

۴-۵-۱. پی‌ریزی اقتصاد سالم

پیامبر اکرم (ص) در حالی که در سیاست‌های مقطعی و کوتاه مدت خود همیشه رسیدگی به نیازمندان جامعه را به عنوان یک اصل لازم‌الرعایه و مسامحه ناپذیر دنبال می‌نمودند، در سیاست عمومی و بلند مدت خود در زمینه تامین نیازهای زندگی، بر این عقیده بودند که افراد با در اختیار داشتن کار و سرمایه مناسب بتوانند با عزت و کرامت مخارج زندگی خود را تامین کنند. از این رو ایشان از نیازخواهی، تنبلی و تکدی‌گری به شدت نهی و بر لزوم کار و تلاش برای کسب روزی الهی تأکید می‌کردند. نقل‌های تاریخی فراوان حاکی از این است که حضرت بسیاری از متقاضیان کمک‌های نقدی را که بالقوه توان کار و استغنا مالی را داشتند، پیش از اظهار حاجت، به کسب درآمد و خود اتکایی راهنمایی کرده و می‌فرمودند هر کس دری از نیاز خواهی را به روی خود بگشاید، هفتاد باب فقر بر روی او گشوده خواهد شد که هیچ چیز قادر به بستن کمترین آن‌ها نخواهد بود. در اثر این توصیه‌ها یاران

حضرت به چنان روحیه عزت و خود اتکایی رسیده بودند که اگر کسی سوار بر اسب بود و شلاقش بر زمین می‌افتاد، برای برداشتن آن از کسی درخواست کمک نمی‌نمود. (ری شهری، ۱۴۱۶، ۱۲۲۲)

۴-۵-۲. بسیج مشارکت‌های مردمی

مشارکت‌های مردمی، که امروزه از آن به عنوان تکافل عمومی یاد می‌شود، یکی از پایه‌های اصلی سیاست‌های تأمین اجتماعی پیامبر اکرم (ص) محسوب می‌گردید. حضرت با اتکا به انگیزه‌های ایمانی و نگرشی که در زمینه همبستگی‌های اجتماعی به وجود آورده بود به طور مداوم مسلمانان، به ویژه ثروتمندان جامعه را به یاری نیازمندان ترغیب می‌نمود. اجرای این سیاست از اولین روزهای دعوت پیامبر (ص) در مکه، در دستور کار قرار گرفته بود. برای درک اهمیت این نهاد در جامعه نوپای اسلامی کافی است بدانیم در طول تمامی سال‌های قبل از هجرت و سال‌های آغازین پس از هجرت تا زمان تشریح نهادهای قانونی (مانند خمس و زکات)، مشارکت‌های مردمی تنها منبع هزینه‌های عمومی مانند، تأمین نیازهای تهیدستان، مخارج جنگ، ساختن اماکن عمومی مانند مسجد، پل، جاده احداث منابع درآمدزا مانند، باغ‌ها، قنوات، مراکز تجاری و تولیدی و وقف درآمد آن‌ها برای نیازمندان و سرمایه‌گذاری در امور فرهنگی مانند تبلیغ اسلام و ارتقای سطح آموزش عمومی بوده است.

در حدیث ابوسعید خدری آمده است: «ما در حال سفر بودیم که مردی سوار بر مرکبی آمد و مدام اطراف خود را نگاه می‌کرد رسول خدا (ص) فرمود: هر کس مرکب اضافی و بیش از نیاز خود در اختیار دارد آن را به کسی بدهد که دارای مرکب و وسیله‌ای نیست و هر کس توشه اضافی

خود اتکایی و توانمندسازی افراد در نظر بگیریم به این نتیجه می‌رسیم که ایشان بازار عرضه و تقاضای خدمات تامین اجتماعی را به وضعیت تعادل خودکار نزدیک نموده و زمینه نیاز به دخالت دولت را به حداقل میزان خود تقلیل داده‌اند.

۵-۴-۳. تاسیس دولت و نهادهای قانونی

بیت المال

اولین منابع قانونی درآمد عمومی دولت، انفال و خمس بود که در سال دوم هجری با نزول آیاتی از سوره انفال در جریان تقسیم غنایم جنگ بدر تشریح گردید. درباره گرفتن خمس از درآمد مازاد بر هزینه کسب در زمان پیامبر مدرک روشنی در دست نیست، اما در نامه‌های حضرت به سران قبایل، خمس به گونه‌ای مطرح شده که بر خمس ارباب مکاسب نیز انطباق دارد. ابن عباس می‌گوید: پیامبر به تعلق خمس بر گنج حکم کرد. رکاز بنا به تفسیری که ابوعبید از امام علی (ع) نقل کرده است، شامل معدن نیز می‌شود. اجمالا، غنایم جنگی، گنج‌ها، معادن و اموال پیدا شده بدون صاحب، از جمله مواردی است که تعلق خمس به آن‌ها در عصر نبوی (ص) تصریح شده است. قانون فیه در سال چهارم هجری، و در ضمن سوره حشر تشریح گردید. در سال هشتم هجری، در حالی که پایه‌های حکومت اسلام در جزیره العرب تثبیت شده بود و جامعه مسلمانان به تدریج مختصات مدنی خود را تکمیل می‌نمود، قانون زکات با نزول آیه ۱۳۳ توبه بر پیامبر (ص) ابلاغ گردید. ایشان بر اساس این قانون از گندم، جو، خرما، کشمش، گاو، گوسفند، شتر، طلا و نقره زکات دریافت کرد. امام علی (ع) در زمان حکومت خود مالیاتی شبیه زکات بر انواعی از اسب‌ها وضع نمود. قانون جزیه در سال هشتم

به همراه دارد آن را به افراد بی‌توشه بدهد. پس از آن، رسول خدا (ص) در مورد اقسام مال و مسئولیت همراهان آنچنان صحبت فرمود که ما به این نتیجه رسیدیم که هیچ حقی در مورد اموال اضافه خود نداریم و آن را باید در راه خدا و مصالح مردم مورد استفاده قرار دهیم.» (ری شهری ۱۳۸۶، ۲۲۵)

بارزترین نمونه این رفتار، در کارنامه پر افتخار زندگانی امام علی (ع) ثبت شده است. در حدیثی از امام صادق (ع) گوشه‌هایی از فعالیت آن حضرت، در این زمینه چنین بیان شده است: «آزاد کردن هزار برده، وقف صد هزار درخت خرما، وقف املاکی در خیبر، وادی القری و مزرعه‌های ابی نیزر، بغیغه، رباح، ارینه، رغد و رزین برای مؤمنان، احداث صد حلقه چاه در زمین ینب و وقف آن برای حجاج بیت الله الحرام حفر چندین حلقه چاه در راه مکه، کوفه و ..» (مجلسی، همان، ج ۳۷، ص ۳۲)

مواصات، روابط انسانی بین مهاجرین و انصار را به قدری عمق بخشید که در سال چهارم هجری به هنگام تقسیم اموال و زمین‌های بنی‌نضیر، وقتی پیامبر اکرم (ص) انصار را مخیر نمود، یا اموال و زمین‌ها را بین همه مسلمانان تقسیم کند و یا آنکه فقط بین مهاجرین به شرطی که منازل انصار را ترک گفته و برای خود فعالیت اقتصادی مستقل آغاز کنند، انصار همگی گفتند: یا رسول الله غنایم را فقط میان مهاجران تقسیم کنید. بدون آنکه ملزم به ترک منازل ما و استقلال اقتصادی شوند. (صاحب فصول، ۱۳۸۲، ۵۳)

سیره پیامبر اکرم (ص) نشان می‌دهد، سیاست ایشان در جانب عرضه خدمات تامین اجتماعی، بر افزایش عرضه بوده است و این را در کنار سیاست کاهش تقاضای خدمات از طریق سیاست

معیشتی مردم بوده است (حسینی ۱۳۸۹، ۱۸۰-۱۴۸)

۵-۵. اجرای نظام تامین اجتماعی صدر اسلام

اگر مهم‌ترین هدف نظام تامین اجتماعی صدر اسلام یعنی رفع فقر را در این جا به معنای جام‌تری که شامل پرداخت دیون، تامین در راه ماندگان و سالمندان از کارافتاده نیز باشد در نظر بگیریم، بر اساس شواهد تاریخی متقن می‌توانیم بگوییم این نظام در دستیابی به این هدف کاملاً موفق عمل کرده است. در این بخش با اختصار تحقق این هدف در دوره‌های تاریخی صدر اسلام را بررسی می‌نماییم.

۵-۵-۱. دوره حیات پیامبر اکرم (ص)

در آغاز استقرار مسلمانان در مدینه، دامنه فقر بسیار گسترده بود و علاوه بر اصحاب صُفّه که از تمامی امکانات زندگی محروم بودند، زندگی مهاجران نیز وابسته به کمک انصار بود. دیری نپایید که به برکت برنامه‌های صحیح اقتصادی و تامین اجتماعی، وضعیت همه آنان بهبود پیدا کرد به نحوی که در اواخر سال‌های عمر پربرکت پیامبر (ص) همگی مهاجران، مسکن، شغل، و وضعیت رفاهی مناسبی پیدا کردند. (صدر ۱۳۸۷، ۴۴) این بهبود به گونه‌ای بود که در سال هشتم هجری با توانمند شدن جماعتی از مسلمانان، فریضه زکات تشریح گردید. وجود پرداخت زکات مستلزم این بود، که افراد علاوه بر توانایی اداره مخارج عادی زندگی، پس اندازی حداقلی به میزان حدّ نصاب زکات داشته باشند. خانوارهایی که در پایان سال مشمول پرداخت زکات می‌شدند به رفاهی بالاتر از حد نصاب دست یافته بودند و کسانی که پایین‌تر از آن قرار می‌گرفتند هنوز نیازمند دریافت زکات محسوب می‌شدند.

هجری در حالی که پیامبر آماده حرکت برای جنگ با رومیان بود، با نزول آیه ۲۲ توبه ابلاغ شد. تحول عمده در میزان درآمدهای عمومی، با فتح اراضی سواد (قسمتی از عراق و قسمت‌هایی از ایران) در زمان عمر به وقوع پیوست و بعضی از نویسندگان، مبدأ پیدایش نهاد خراج را از همین زمان ذکر کرده‌اند. (شهابی، ۱۳۱۱، ۲۳۰)

سازوکار دولت و نهادهای قانونی بیت‌المال در صدر اسلام از جهات مختلفی کارکردهای مهمی در زمینه تامین اجتماعی داشته است. اولین نکته در این زمینه وجود معافیت‌های مالیاتی است. این معافیت‌ها در خمس و زکات به صورت حدّ نصاب و جوب پرداخت است.

نکته دوم این که، قاعده کلی در تعیین میزان حقوق کارگزاران دولت تامین کامل مخارج زندگی آنان بود. در روایتی از رسول خدا (ص) آمده است. «هر کسی که از جانب ما کاری به او واگذار می‌شود، اگر همسر ندارد همسر اختیار کند، اگر خدمتکار ندارد خادم بگیرد، اگر فاقد مسکن است منزل انتخاب کند و اگر مرکب ندارد مرکبی تهیه کند، و هر کس بیش از این برداشت کند خیانت کار و یا سارق است. (زنجویه، ۱، ۴۹۹)

نکته سوم، جایگاه تامین نیازهای معیشتی مردم در ویژگی‌های مصارف بیت‌المال و منابع قانونی درآمدهای آن است. در ناحیه مصارف، چنانکه در بررسی اهداف تامین اجتماعی در صدر اسلام گفتیم تامین نیازهای اقشار آسیب‌پذیر مانند، فقیران، بدهکاران، بردگان، سالمندان از کارافتاده، بیماران اولین اولویت مصرف و مهم‌ترین هدف وضع این منابع بوده است. در ناحیه منابع نیز، موارد اخذ زکات عمدتاً اموالی مانند محصولات دامی و کشاورزی است که ناظر بر نیازهای

۵-۲- دوره حکومت امیرالمؤمنین (ع)

امام علی (ع) با احیای سیره و سنت نبوی (ص) چهره دهشت انگیز فقر را تا بدان جا عقب راند که خود فرمود: در دوران حکومت من هیچ کس در کوفه شب را به روز نمی‌رساند، مگر این که زندگی آسوده‌ای دارد. فروپایه‌ترین مردم نان گندم می‌خورد، سایبانی دارد، و آب گوارا می‌نوشد. (مجلسی، همان، ۳۲۷)

۵-۳- دوران عمر بن عبدالعزیز

در زمان‌های بعد، به خاطر انحراف عمیقی که در مدیریت سیاسی جامعه اسلامی به وجود آمده بود، نظام تامین اجتماعی اسلام تا حدودی از ادامه مسیر تکاملی خود بازماند. اما با این حال در هر زمانی که فرصت احیای سنن نبوی (ص) و علوی (ع)، هر چند ناقص، فراهم می‌شد خاطره ثمرات شیرین آن مجدداً تکرار می‌گردید. یکی از این دوره‌ها دوره حکومت عمر بن عبدالعزیز است که حکایات تاریخی فراوانی درباره ریشه‌کنی مجدد فقر و برقراری رفاه اجتماعی در آن دوره نقل شده است.

عمر بن عبدالعزیز به والی عراق عبدالحمید بن عبدالرحمن، دستور داد مستمری همه مردم را پرداخت کن. عبدالحمید نوشت: همه مردم حقوق خود را گرفته‌اند، ولی هنوز مبالغی در بیت‌المال مانده است. عمر به او نوشت: بررسی کن، کسانی که به دور از اسراف و فساد، ناچار به قرض شده‌اند بدهی آن‌ها را از بیت‌المال پرداخت کن. عبدالحمید پس از انجام این کار باز نسبت به وجوهی که هنوز در بیت‌المال باقی مانده بود کسب تکلیف کرد. خلیفه گفت: پس از بررسی، هر دختر و پسری که به خاطر نداری از تهیه جهیزیه و یا توان پرداخت مهریه، از ازدواج فرو مانده‌اند، با بودجه بیت‌المال ازدواج کنند. ولی باز هم

مبالغی باقی ماند که خلیفه این بار در پاسخ نوشت: نگاه کن کسانی که جزیه و یا خراج بدهکارند و قادر به برداشت از زمین نیستند، مساعدت کرده و به اندازه‌ای که قادر به کشت زمین شوند، به پیش خرید محصولات آن‌ها مبادرت کن. (زنجویه، همان، ۵۶۵)

برخی از استانداران طی نامه‌ای خطاب به او نوشتند همه مردم ولایات از امکانات مسکن و خدمتکار و مرکب و وسایل منزل برخوردارند. آیا اجازه داریم با توجه به وضع و حال آن‌ها برای پرداخت بدهکاری آنان اقدام بنماییم عمر بن عبدالعزیز در پاسخ به آنان گفت هر یک از مسلمانان باید از مسکن و سر پناهی مناسب، خدمتکار و اسبی برای رفت و آمد و جهاد و وسایل کافی برای منزل برخوردار باشد چنانچه این گونه اشخاص دچار بدهکاری گردیدند بدهکاری آنان را نیز پرداخت کنید (قرضای، ۱۳۹۰، ۵۰۰)

۵-۴- مختصات ساختاری تامین**اجتماعی صدر اسلام**

الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام در مقایسه با الگوهای تامین اجتماعی معاصر از ویژگی‌های ساختاری متمایزی برخوردار بوده است. برخی از این ویژگی‌ها ممکن است جنبه عصری داشته و قابل تعمیم به شرایط متحول اجتماعی و اقتصادی امروز نباشند اما بی‌گمان برخی دیگر از آن‌ها این قابلیت را داشته و بهره‌گیری از آن‌ها برای برون رفت از مشکلات موجود مفید خواهند بود. لذا به مهم‌ترین ویژگی‌ها اشاره خواهیم نمود.

۶. نتیجه

نظام‌های تامین اجتماعی کنونی در پاسخ به این سوال که مسئولیت برقراری تامین اجتماعی با چه کسی است؟ به طور عمده دولت را مسئول این امر می‌دانند و مفهوم دولت رفاه نیز بر همین عقیده استوار گردیده است. در الگوی صدر اسلام مسئولیت تامین اجتماعی به طور همزمان با مشارکت جمعی آحاد جامعه، خانواده‌ها، برادران ایمانی (تکافل عمومی)، نهادهای خیریه و دولت درکنار همدیگر به انجام می‌رسید از این رو می‌توان این الگو را الگویی جامعه محور دانست که در آن خدمات تامین اجتماعی به طور کامل از طریق دولت تولید و توزیع نمی‌شود.

الگوهای تامین اجتماعی رایج در بیشتر طرح‌های خود، چه در ناحیه درآمدها و چه در ناحیه مصارف، از روش‌های عام‌گرایانه استفاده می‌کنند، مثلاً طرح‌هایی مانند بیمه‌های بازنشستگی و خدمات درمانی و مانند آن از طریق حق بیمه‌های عموم شاغلان (صرف نظر از فقر و غنای آنان) تامین مالی می‌شوند و در ناحیه تخصیص مزایا نیز بر ملاک‌های عامی مانند: رسیدن فرد به سن معین، داشتن همسر و فرزند و مانند آن عمل می‌نمایند، اعم از آنکه فرد مورد نظر نیازمند کمک باشد و یا نباشد. این گونه روش‌ها علاوه بر این‌که به لحاظ اداری مستلزم دیوان‌سالاری گسترده‌ای است از نظر مالی هم بسیار پرهزینه است. الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام، در ناحیه درآمدها عمدتاً متکی بر مازاد درآمد عاملان اقتصادی و منابع عمومی دولت بود و در ناحیه هزینه‌ها نیز موارد پوشش الگو، عموماً از افراد مستحق کمک تشکیل می‌گردید. و استحقاق‌گرایی یک اصل بود.

در صدر اسلام در عین حالی که از منظر سیاست‌گذاری و نظارت کلان از نوعی مدیریت متمرکز بی‌نصیب نبود، در ناحیه تجهیز و تخصیص منابع عمدتاً مبتنی بر رویکرد منطقه‌ای و محله‌ای بود. تأکید بر اولویت حتمی تخصیص زکات مال و زکات فطره هر منطقه‌ای به نیازمندان همان منطقه و تقدم نیازهای منطقه‌ای در تخصیص سایر درآمدهای بیت‌المال، همچنین برتری انفاق و وقف بر نزدیکان نسبی، سببی و مکانی نسبت به سایر نیازمندان لذا منطقه محوری در این الگو حاکم بود.

با حاکمیت چنین الگویی اولاً: کارآمدی مدیریت اطلاعات نیازمندان تسهیل گردیده و یکی از مشکلات عمده تخصیص خدمات رفاهی در جوامع فعلی از ناحیه عدم تقارن اطلاعات و پدیده سواری مجانی، به حداقل فروخواهد کاست. ثانیاً: از بروز پدیده دیوان‌سالاری و گسترش هزینه‌های اجرایی خدمات اجتماعی جلوگیری خواهد شد. ثالثاً: به دلیل مشاهده مستقیم آثار کمک‌های اعطایی، انگیزه عرضه‌کنندگان افزایش می‌یابد.

الگوهای کنونی تامین اجتماعی در ناحیه تجهیز منابع عمدتاً متکی بر کسورات حق بیمه شاغلان است و در آن‌ها رابطه قابل توجهی میان منابع و مصارف مالیات‌ها با منابع و مصارف تامین اجتماعی وجود ندارد. در این شیوه، مجموع مالیات‌ها و کسورات حق بیمه رقم کلانی را تشکیل می‌دهد که تحمیل آن بر بازار کار، پیامدهای انگیزشی زیان‌باری به وجود آورده و تامین مالی نظام‌های تامین اجتماعی را با بحران مواجه ساخته است. در الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام، چنانکه ملاحظه نمودیم چنین دوگانگی وجود نداشت و جهت‌گیری کلی منابع و مصارف مالیات‌ها در راستای تامین اجتماعی قرار

۷. سهم نویسندگان

همه نویسندگان به صورت برابر در تهیه و تدوین پژوهش حاضر مشارکت داشته‌اند.

۸. تضاد منافع

در این پژوهش هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

داشت. بهره‌گیری از مزیت این الگو برای برون رفت از مشکلات مالی نظام‌های فعلی و حل تعارض میان مالیات‌های شرعی و حکومتی مفید خواهد بود.

منابع

-کیاء الحسینی، سیدضیاءالدین، باقری، علی (۱۳۸۱)، تامین اجتماعی در ایران با تکیه بر منابع اسلامی، قم، معاونت پژوهشی دانشگاه مفید.

-نادران، الیاس، نظری، حسن آقا و حسینی سیدرضا (۱۳۹۱)، «الگوی تامین اجتماعی صدر اسلام و دلالت‌های آن برای الگوهای نوین»، دوفصلنامه معرفت اقتصاد اسلامی، ش ۶.

*قرآن کریم.

*نهج البلاغه

-بونولی، جولیانو، جورج، ویک، و گوبی، پیتیر تیلر (۱۳۸۰)، دولت رفاه در اروپا، ترجمه هرمز همایونپور، تهران: موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی.

عراقی، عزت الله، "اهمیت و پایگاه حقوق تامین اجتماعی"، فصلنامه حقوق تامین اجتماعی، سال اول، پیش‌شماره، تهران، مؤسسه عالی تامین اجتماعی، زمستان ۱۳۸۲.

-علی حسینی، محمدتقی، نظام تامین اجتماعی آلمان، چاپ اول، تهران، مؤسسه کار و تامین اجتماعی، ۱۳۸۲.

- قابل، احمد، تامین اجتماعی در قرآن، مجله تامین اجتماعی، شماره ۸، تهران، مؤسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی، بهار ۱۳۸۰.

قابل، احمد (۱۳۸۳)، اسلام و تامین اجتماعی، تهران: موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی.

-قرضاوی، یوسف، (۱۳۹۲)، پژوهشی در باب مقاصد شریعت (کند و کاوی میان مقاصد کلی و نصوص جزئی) مترجمان: محمد آزاد شافعی، سید رضا اسعدی / نشر احسان.

موسوی، میر طاهر، محمدی، علیمحمد (۱۳۸۸)، مفاهیم و نظریه‌های رفاه اجتماعی، تهران: نشر دانژه.

-موسوی بجنوردی، محمد؛ (۱۳۷۶) مجموعه مقالات فقهی و حقوقی و اجتماعی عقد بیمه، پژوهشکده امام خمینی (ره)، تهران

-موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی (۱۳۸۷)، خلاصه گزارش نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی، تهران: موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی.

-صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۸۷)، اقتصادنا، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.

